

Multilateralizmus vs. biztonságiasítás – francia Afrika-politika Macron elnök alatt

Multilateralism vs. Securitization – French African Policy Under President Macron

Szűcs Anita

https://doi.org/10.47707/Kulugyi_Szemle.2022.4.6

Összefoglaló: A francia Afrika-politika reformjára Jacques Chirac óta minden elnök kísérletet tett. Emmanuel Macron sem kivétel ez alól, aki – elődei nyomdokaiba lépve – a hidegháború során az államfő által folytatott, személyes kapcsolatokon nyugvó hálózati politika helyett a partnerségre, a francia államérdekek tiszta és világos kommunikálására, a multilateralizmusra épülő kapcsolatokat hirdetett. A multilateralizmus képes ellensúlyozni az elégtelen francia kapacitásokat, mindemellett széles körű legitimitációval ruházza fel a gyarmati örökség terhével még mindig küzdő Quai d’Orsay-t. A destabilizáció, valamint a katonai biztonság biztosítása a multilaterális eszközök híján viszszerelhetné a francia köztársasági elnököket a hidegháború alatti kétoldalú lépésekhez, de a szubszaharai konfliktus intenzitása a nemzetközi közösséget is érdekeltté teszi a multilaterális diplomácia előtérbe kerülésében. Franciaország a folyamatban vezető szerepet vállal, hogy ezzel biztosítsa a saját érdekei megjelenését a közösségi kapcsolatok intézményesülésében. A francia Afrika-politika megújulása semmiképp sem forradalmi, de a 2000-es évek második fele óta tartó evolutív folyamatnak Macron elnök lendületet adott. A Quai d’Orsay irányította külpolitika megújulásához azonban a külső környezetnek, az afrikai országok Párizs irányába történő varakozásainak is meg kell újulnia.

Kulcsszavak: Macron, francia Afrika-politika, biztonságiasítás, multilateralizmus, francia külpolitikai intézmények, frankofón Afrika

Abstract: *The French post-Cold War presidents has attempted to reform France’s Africa policy. Emmanuel Macron is no exception, following the footsteps of his predecessors who have replaced the Cold War era’s personal policy networks with a policy of partnership, clear and unambiguous communication of French*

state interests and multilateralism. Multilateralism is able to compensate the inadequate capacities of France, while giving broad legitimacy to the Quai d'Orsay, still struggling with its colonial legacy. Destabilization and the lack of multilateral instruments to ensure military security may push the presidents of the French Republic back to bilateral instruments during the Cold War, but the intensity of the Sub-Saharan conflict makes the international community interested in building multilateral instruments. France is taking the leading role in this process, ensuring that French interests are reflected in the institutionalization of Community relations. The renewal of French policy towards Africa is by no means revolutionary, but it is an evolutionary process that has been under way since the second half of the 2000s and has got impetus by President Macron. However, the renewal of French foreign policy also requires the renewal of the external environment and of the expectations of African countries towards Paris.

Keywords: *Macron, French Africa policy, securitization, multilateralism, French foreign political administration, francophone Africa*

Bevezetés

Emmanuel Macron francia köztársasági elnök – elődeihez hasonlóan – a kampányprogramjában ígéretet tett az Afrika-politika megújítására. 2017 novemberében Burkina Faso fővárosában, Ouagadougouban, a Joseph Ki-Zerbo Egyetemen tartott előadásában ennek megfelelően új, a posztkoloniális jellegnek hátat fordító, partnerségen nyugvó alapokra helyezte Franciaországnak az afrikai kontinenssel folytatandó kapcsolatait. A beszéd jelentősége két szempontból fontos. Először is, frissen megválasztott köztársasági elnökként az Európán kívüli első útja Afrikába vezetett, ami a kontinensnek a francia külkapcsolatokban betöltött jelentőségét szimbolizálta. Akárcsak a Sorbonne-on elmondott beszédében, ez esetben is a francia Afrika-politika irányát és főbb céljait vázolta fel. A másik jelentős, szimbolikus üzenet a színhely, Ouagadougou kiválasztása volt. Macron, az új politikusnemzedék tagjaként, a modern globalizációs üzleti kultúrán, s nem a gyarmati rendszerben szocializálódott. A francia köztársasági elnökök első afrikai útja addig ugyanis hagyományosan vagy Elefántcsontpartra, vagy Szenegálba vezetett. Burkina Faso nem töltött be a francia ajkú Afrikán

belül kiemelkedően jelentős szerepet. Macron választása nemcsak azt a szimbolikát erősítette, hogy el kíván fordulni az elődei politikájától, de a személyes elkötelezettségét is. Befektetési bankárként korábban Burkinával foglalkozott, és az afrikai relációban a kölcsönös nyereségen alapuló gazdasági kapcsolatokra helyezte a hangsúlyt.

A reform és megújulás retorikája nem most jelent meg először Párizs Afrika-politikájában. Jacques Chirac óta minden francia elnök nekifogott az új keretek kialakításának. A hidegháború után megváltozott geopolitikai környezetben az afrikai kapcsolatok egyre inkább történelmi terhet, személyes viszonyokon nyugvó, átláthatatlan hálózatot alkotó, korrupt kapcsolatrendszerként jelentettek. Az új nemzetközi rendszerben ez a fajta gyarmati örökség teherré vált, akadályozta a francia érdekérvényesítést és az új politikai, gazdasági beruházások hasznának a maximalizálását. A megújulás nemcsak az afrikai volt gyarmatoknak, de egyre inkább a francia államnak is érdekében áll.

A macroni reformok a tartalmukban sem vadonatújak. Az elnök azt a multilaterális külpolitikai döntéshozatali irányt folytatja, amely 2003 után az elődei munkájában is egyre nagyobb hangsúlyt kapott. Franciaország olyan Afrika-politika kialakítása mellett kötelezte el magát, amelynek értelmében a francia állam az Európai Unión keresztül alakít ki szoros kapcsolatokat az Afrikai Unióval, és így érvényesíti az érdekeit.

A nemzetközi események hamarosan retorikai pálfordulásra készítették Párizst. A Száhel-övezetben a dzsihadista aktivitás felülírta a hosszú távú célokat, és a katonai kapcsolatok lazítása helyett Franciaország biztonságának a megőrzése került előtérbe. Az afrikai kontinens irányából érkező biztonsági fenyegetésekre nem lehetett multilaterális választ adni, hiszen az együttműködéseknek nem voltak meg a szükséges katonai lépéseket lehetővé tevő eszközei. Macron – elődeihez, Nicolas Sarkozyhez és François Hollande-hoz hasonlóan – hamarosan kénytelen volt a történelemből jól ismert bilaterális, személyközpontú politikához visszatérni. Az Afrika-politika prioritása a multilaterális kapcsolatépítés helyett a Száhel-övezetben megkezdett közvetlen katonai beavatkozással a biztonságiasodás irányába fordult.

A tanulmány Macron elnök – elsősorban a Száhel-övezetet érintő – Afrika-politikájában a multilateralizmus alapelvének és a biztonsági kihívások miatti bilaterális iránynak a dinamikáját vizsgálja. A francia külpolitika fokozatosan és egyre erősebben a multilaterális keretre támaszkodik, ám ezt a folyamatot a közvetlen biztonsági kihívások megakasztják, a gyors beavatkozás szükségessége multilaterális eszközök híján a hagyományos bilaterális keretekhez, hálózati kapcsolatokhoz való visszatéréshez vezet. Ez azonban nem jelent visszarendeződést. Egy konfliktus új lendületet adhat, új érdekeltséget teremthet a nemzetközi közösség egyes tagjai számára, hogy multilaterális együttműködés keretében vegyenek részt annak rendezésében. Franciaország államérdeke a vezető szerep megszerzését, az együttműködések hajtóerejének a felvállalását diktálja.

Terhes történelmi örökség – a hidegháború tartós integrált strukturális kapcsolatrendszerre

Charles de Gaulle Franciaország afrikai gyarmatainak a függetlenedésekor teremtette meg a francia Afrika-politika alapjait, mintegy két évvel az V. köztársaság 1958-as megalapítása után. Párizs a harmadik kontinensen elterülő gyarmatbirodalmát viszonylag későn kezdte elengedni. A térség politikai önállósodására vonatkozó 1944-es brazaville-i ígéreteivel ellentétben De Gaulle a tunéziai és a madagaszkári politikai mozgalmakat véres kézzel verte le. A hidegháború első évtizedének végén azonban világossá vált, hogy Franciaország pénzügyi erőforrásai nem elegendőek a gyarmatbirodalom megtartásához. 1956-ban indultak meg Marokkó és Tunézia tárgyalásos úton történő függetlenedéséről a tárgyalások, amelyek a szubszaharai térség előtt is megnyitották az utat a szuverén államiság megszerzése felé.

1960 Afrika számára a dekolonizáció éve volt. Franciaországtól 14 szubszaharai terület kapta vissza a függetlenségét. A Francia Unió (1946–1958) keretében a szubszaharai gyarmatok a tengerentúli megyék és területek státusával rendelkeztek. Guinea már 1958-ban önálló állam lett, amikor a lakossága nemmel voksolt az új alkotmány

elfogadásáról szóló népszavazáson. Még javában tartott az algériai háború, és a Szaharában folytak a francia nagyhatalmiság számára oly fontos nukleáris kísérletek, amikor a tábornok – a függetlenséggel kapcsolatos tárgyalások megkezdése előtt – az 1958-as alkotmány 1. cikkében Francia Nyugat-Afrika és Francia Egyenlítői Afrika gyarmati szövetségének területét „az egyenlőségen és szolidaritáson alapuló” közösség részévé tette, a tengerentúli területekkel együtt. Az Afrika-politika már a létrejöttékor külön kezelte a szubszaharai területeket, ami Szenegál első elnöke, a költő és politikus Léopold Sédar Senghor szerint nagyban hozzájárult a francia ajkú Afrika „balkanizálódásához” (Antil, 2020, 23. o.).

A gyarmati rendszer helyén törékeny, elmaradott új államok jöttek létre, amelyek fennmaradása továbbra is a francia kapcsolatokon múlt, így azok továbbra is szorosak, sok tekintetben a Franciaország részét képező tengerentúli területekéhez hasonlóak maradtak. Ennek egyik oka, hogy az V. köztársaság intézményrendszerén belül a külpolitika kikerült a kormány irányítása alól, és a köztársasági elnök személyes hatáskörébe (*domaine réservé*) utalták. Az afrikai államokkal való kapcsolatok így személyes jellegűvé váltak, a mindenkori francia köztársasági elnök és az afrikai államfők között kialakult klientelista hálózatoktól (*réseaux*) függtek. A másik ok a katonai és a gazdasági biztonság volt. A megkötött függetlenségi szerződések szerint az új államok biztonságát, belső és külső stabilitását nagyrészt Franciaország biztosította. A személyes hálózatok és az erős függés olyan integrált strukturális kapcsolatrendszer hozott létre, amely a mai napig jól megkülönbözteti a francia Afrika-politikát más gyarmattartó államok (Egyesült Királyság, Belgium, Portugália, Spanyolország) politikájától.

Az Afrika-politikáról az Élysée-palotában, az elnök tanácsadói döntöttek, a végrehajtásért a külügyminisztérium, a Quai d'Orsay felelt. Az adminisztrációs hierarchia csúcsán az elnök tanácsadója, a későbbi *Monsieur Afrique*, Jacques Foccart állt, aki közvetlen kapcsolatban állt De Gaulle tábornokkal. De Gaulle és az őt az elnöki székből követő Georges Pompidou állandó személyes kapcsolatot tartott fenn a Szaharától délre fekvő egykori gyarmatok új államfőivel.

Nem véletlen, hogy a struktúrát az 1980-as évek elején megöröklő és többé-kevésbé hasonló formában működtető François Mitterrand Afrikát Franciaország hátsó udvarának (*pré carré*) nevezte (Csizmadia, 2011, 155. o.).

Az Afrika-politika a kezdetektől három állandó pilléren nyugodott. Az első a francia katonai jelenlét volt, amely az afrikai földön lévő francia támaszpontokon, illetve a gyorsan, célzottan bevethető francia haderőn alapult. A második az úgynevezett frankövezet kialakítása volt. A francia államkincstár monetáris garanciát vállalt a két afrikai – a nyugat- és a közép-afrikai – valutaközösség államaiban használt úgynevezett CFA frankra. A harmadik pillér pedig a mai napig a fejlesztési politika. Az önálló fejlesztési minisztérium vállalta fel az ún. együttműködési politika (*coopération*) irányítását. A működtetése a volt gyarmati finanszírozási rendszeren alapult. Az ellenállási mozgalom finanszírozására 1941. december 2-án létrehozott alapot, a Szabad Franciaország Központi Pénzalapját (*Caisse centrale de la France Libre*, CCFL) a háború vége előtt Pierre Mendès France pénzügyminiszter átalakította, és a tengerentúli Franciaország gazdasági és társadalmi fejlődésének a finanszírozásával bízta meg. A jöghatósága attól kezdve a nem európai területekre korlátozódott, a pénzkibocsátási jogosultságát azonban Párizsba költözése után is megtartotta. Később Segélyezési és Együttműködési Alap (*Fonds d'aide et de coopération*, FAC) néven támogatta az új államok költségvetését. De az együttműködés nem csak pénzügyi segítségből állt. A minisztérium több ezer együttműködő munkatársat (*coopérant*) küldött a szubszaharai államokba, főként az oktatás területén. A számukat François Mitterrand kezdte el csökkenteni: míg az elnöksége elején csak Elefántcsontparton több mint 4000 fő tevékenykedett, addig a mandátuma végére, 1995-re csak 620-an maradtak (Nabukpo, 2021, 22. o.).

Az Afrika-politika intézményi pillérei páratlanul tartósnak bizonyultak. Charles de Gaulle valamennyi utódja úgy döntött, hogy fenntartja az erősen személyközpontú, átláthatatlan hálózati rendszert. Bár a mindenkori köztársasági elnök hétéves hivatali időszaka 2000-ben öt évre csökkent, az afrikai politikai kapcsolatrendszer

hierarchiája nem változott. Az íratlan szabály alól csak az ún. politikai társbérlet (*cohabitation*) időszak – François Mitterrand (1986–1988 és 1993–1995), valamint Jacques Chirac (1997–2002) elnöksége – volt kivétel, amikor az afrikai ügyeket az elnök és a miniszterelnök együtt intézte. A három pillér a fennállása 60 éve alatt még ennyit sem változott: az Afrika-politika hármasszervezőrendszere az elnökök politikai és személyes értékrendjétől, érdeklődésétől, illetve a megbízatásuk időtartamától függetlenül megmaradt, eltérés csak a hangsúlyban és a stílusban történt.

A katonai intervenció (*opération extérieure; opex*) a mai napig a francia elnökök egyik legfontosabb politikai eszköze, és az idők folyamán egyre többet hajtottak végre. A missziók azonban a létszámot és a bevetések módját illetően megváltoztak. A francia hadsereg ma a korábbiaknál nagyobb létszámmal van jelen a térségben. A szubszaharai övezetben formálisan 2014 augusztusától 2022. novemberig folytatott Barkhane hadművelet átalakítása, európai szintre utalása ellenére is mintegy tízezer francia katona állomásozott Afrikában: egy részük a francia tengerentúli területeken, Réunionon és Mayotte-on, s mintegy fele a terrorizmusellenes küzdelem keretében a Száhel-övezetben (*International Crisis Group*, 2021). A katonai műveleteket François Hollande kezdte meg 2013 januárjában Mali területén, s Macron elnök ezzel az örökséggel kezdte meg az elnöki karrierjét.

A monetáris pillér tekintetében több változás is történt. A valuta-övezetekkel kapcsolatban a CFA frank 1994-es, váratlan leértékelése jelentette a legnagyobb törést. A helyi valuták önállóságát, a francia fizetőeszköz árfolyamától való függetlenségét Emmanuel Macron tudatosan vállalta fel. 2019 decemberében a francia és az elefántcsontparti elnök kezdeményezte egy új, az eurótól független árfolyamú nyugat-afrikai valuta, az „eco” létrehozását. Bár a kezdeményezés a korábbi két brit gyarmati terület, Nigéria és Ghána ellenállásán megbukott, 2021. január 28-án Franciaország életbe léptette az egyezményt.

A valutaárfolyam mellett a francia fejlesztési és segélyezési politika területén zajlott le a legnagyobb átalakulás. Egyrészt az intézményi struktúrában állt be változás, amikor 1997-ben az együttműködési

minisztériumot összevonták a külügyminisztériummal. Másrészt az addig túlnyomórészt bilaterális alapon szerveződött fejlesztési és segélyezési politikát egyre inkább multilaterális keretek között kezdték folytatni, elsősorban a Világbankkal való szorosabb együttműködés révén. Franciaország ma a világ 5. legnagyobb donorállama. 2019-ben a francia hivatalos fejlesztési támogatás 39 százaléka (3,6 milliárd euró) Afrikába irányult, amelynek több mint 80 százalékát (2,9 milliárd eurót) a szubszaharai országok kapták. Szenegál, Csád és Mali a francia fejlesztési politika kiemelt területe (Szent-Iványi, 2010, 321. o.).

A volt francia gyarmati területek közigazgatásában csökkent a fejlesztésben dolgozók aránya, és a franciák által az afrikai államoknak nyújtott segélyezésben évtizedek óta a kölcsönök domináltak – a támogatások rovására –, ami hátrányos helyzetbe hozta a legszegényebb országokat. A francia pénzügyminisztérium a Nemzetközi Valutaalappal (IMF) együtt továbbra is jelentős nemzetközi szerepet játszik az afrikai államoknak a hivatalos hitelezőkkel szembeni adósságai kezelésében. Az ország adja a kormányhitelezőket tömörítő informális szervezet, az 1956-ban alakult Párizsi Klub találkozóinak a helyszínét, és a működés könnyítése érdekében a Francia Kinestár kis titkárságot biztosít a szervezetnek, amelynek mindig az egyik magas rangú tisztviselőjét bízzák meg az elnöki teendőkkel (*Ministère de l'Europe et des Affaires étrangères*, é. n).

A francia Afrika-politika sikeréhez az intézményrendszerből hasznot húzó afrikai vezetők támogatása is nagymértékben hozzájárult. Nem véletlen, hogy a *Françafrique* kifejezés a korrupt, átláthatatlan hatalmi rendszer szinonimájává vált. Bár a fogalmat elsőként Félix Houphouët-Boigny elefántesontparti politikus használta 1955-ben – még semleges értelemben –, az a mai jelentésében a François-Xavier Verschave, a *Survie* [túlélés] elnevezésű francia civil szervezet alapítója által 1998-ban megjelentetett, „*Françafrique, a köztársaság leg-hosszabban tartó botránya*” c. könyvben volt először olvasható.

Az integrált strukturális kapcsolatrendszer szilárdságát mutatja, hogy a Jacques Chirac után hivatalba lépett köztársasági elnökök mindegyike meg akarta reformálni azt – ám ez nem sikerült. Nicolas

Sarkozy fel akarta számolni a francia katonai állomáshelyeket Közép-Afrikában, és új orientációt kívánt adni az Afrika felé irányuló francia biztonságpolitikának. François Hollande értékközpontú, a multilaterális fejlesztési és segélyezési politikan nyugvó Afrika-politika kialakítására törekedett. Emmanuel Macron partnerségi programjának a lényege, hogy a multilaterális partnerséget előnyben részesíti a posztkoloniális kapcsolatokkal szemben. Mindhárom elnököt a hivatali ideje alatt jelentkezett biztonsági kihívások térítették el a kezdeti reformszándékától. Macron elnök a Franciaországot ért terrortámadások hatására lazított a nagyszabású Afrika-vízióján. Az Európai Unió és Afrika közötti partnerségre vonatkozó, Párizs által kezdeményezett projektek prioritását leértékelt. 2020 decemberében a technokrata Jean Castex vezette francia kormány a fejlesztési segélyek reformjáról szóló, tisztán nemzeti keretekben gondolkodó törvényjavaslatot nyújtott be a parlamentnek. Az ilyen ügyekről szóló döntések politikusabbá váltak, azokért a Fejlesztési Tanács felel, amelynek élén a köztársasági elnök áll (Moderan és Hoinathy, 2021). A döntéshozatali rendszer centralizálása ellenére a nemzetközi együttműködés a francia Barkhane hadműveletnek az európai uniós Takuba műveletbe történt beolvasztásával a Száhel-övezetben fokozottan multilaterálisá vált.

Katonai válságkezelés – a biztonsági kérdések előtérbe kerülése

A 2000-es évek elejétől az afrikai államok – bár egyenlőtlen megoszlásban – erőteljes gazdasági növekedést éltek meg. 2013-ban a világ leggyorsabban növekvő gazdaságai közül hét a kontinensen volt található. Az exportorientált bővülést az ázsiai ipari növekedés nyersanyagéhsége táplálta. A gazdasági gyarapodás azonban nem teremtett automatikusan regionális politikai stabilitást és konszolidációt (Tarrósy, 2010). A 2010-es évektől a Szaharától délre az „arab tavasz” és az iszlám dzsihadizmus hatására feléledt egy régi-új konfliktus, amely a 2020-as évekre a világ legveszélyesebb övezetei közé emelte a szubszaharai régiót.

Franciaország a hidegháború után folyamatosan szerepet vállalt az afrikai katonai konfliktusok kezelésében. Nyugat-Afrikában két konfrontáció politikai és katonai orvoslásában vett részt: egyrészt 2000 és 2010 között az elefántesontparti polgárháborúban, másrészt 2013-tól az iszlám terrorizmus elleni küzdelemben. Hollande elnök 2013-ban indította el a *Serval* hadműveletet Maliban, majd a beavatkozás 2014 után a Száhel-övezetben Barkhane néven – a G5 (Burkina Faso, Mali, Mauritánia, Niger és Csád) összefogásával – regionális szinten folytatódott (Marsai, 2013). A 21. század külpolitikai gyakorlatává váló multilateralizmust jól mutatja, hogy Párizs nem egyetlen szövetség, hanem a térségben létrejött – egymást átfedő, kiegészítő – együttműködési rendszerek oszlopos és kezdeményező tagja. Jó példa erre, hogy a hidegháborúnak a befolyási övezet központú logikájával ellentétben Párizs Londonnal közösen támogatja a Boko Haram nevű fegyveres mozgalom elleni küzdelmet egy angol nyelvterületen fekvő államban, Nigériában. Abujával a francia kormány 2017-ben kötött biztonsági és védelmi megállapodást. Az együttműködés célja, hogy támogatást nyújtson Nigéria hadseregének, haditengerészetének és rendőri erőinek a régió frankofón országainak a fegyveres erőivel való kapcsolattartásban. Így a katonai együttműködés a francia nyelv oktatására, a tengeri kiberbiztonságra, a demokratikus tömegkezelésre és a kábítószer-kereskedelem elleni küzdelemre összpontosít.

A hidegháború alatt a Szaharától délre a francia katonai intervenció az akkori nemzetközi rendszer logikája mentén két fő területre irányult. Vagy az afrikai politikai szövetségesek hatalmának a védelmére, akiket külső, illetve belső lázadások fenyegettek, vagy – ahogy például a Közép-afrikai Köztársaságban Jean-Bédél Bokassa császár megbuktatásának elhíresült esetében – saját politikai szövetségést, esetleg a francia politikai erőkkel szimpatizáló rendszert akartak hatalomra juttatni. Párizs a hidegháború idején a nyugati szövetségi rendszer tagjaként az Amerikai Egyesült Államok teljes támogatását élvezte az afrikai stabilitás fenntartásában. Washington *de facto* elfogadta, hogy Franciaország „Afrika csendőre”.

A hidegháborús rend ebben az értelemben Franciaország számára 1994-ben ért véget, amikor is az országot a ruandai konfliktusban a

hutu népiertókkal való bűnrészességgel vádolták. Párizs attól kezdve a multilateralizmus – azóta külügyi doktrínává vált – alapelveinek megfelelően ragaszkodik ahhoz, hogy a katonai beavatkozásai ne csak az ENSZ vagy az EU felhatalmazása alapján, hanem az afrikai partnerekkel is közösen történjenek (Holder és Saint-Lary, 2013, 195. o.).

A Száhel-övezetben a katonai beavatkozást a kezdetektől a multilateralizmus határozza meg, de a korábbiakhoz képest van egy nagyon erős eltérés: az intervenció célja nem regionális jellegű – azaz a politikailag törekeny Afrika stabilizálása –, hanem globális színezetet kapott: Párizs a nemzetközi közösséggel karöltve az iszlamista terrorizmus felszámolásáért küzd. Mindez lehetőségeket teremtett a francia vezetés számára.

A Száhel-övezetben vívott háború hatalmas erőforrásokat emésztett fel, miközben a francia lakosság körében a támogatottsága jelentősen csökkent. 2020. októberben a Barkhane többletköltségei elérték a 911 millió eurót (Poncet, 2021). A francia katonai beavatkozások – erőforrás hiányában – hagyományosan nem nagy, inkább multidimenzionális, egész régióra, több politikaterületre kiterjedő béketeremtő vállalkozások, amelyek jól definiált, szűkebb célt határoznak meg, s azt az esetek elsöprő többségében pontosan végre is hajtják.

2021. február 15-én, a Száhel-övezet G5-országainak (a továbbiakban: G5 Száhel) a Csád fővárosában, N'Djaménában tartott második közgyűlésén Macron elnök – a várakozásokkal ellentétben – bejelentette, hogy nem fogja csökkenteni a térségben állomásozó francia csapatok létszámát. Pedig a francia közvélemény-kutató intézet, az IFOP alig egy hónappal korábban, 2021. januárjában publikált felmérése szerint a franciák többsége (51%) nem támogatta a Száhel-övezetben történő beavatkozást, ahol 57 francia katona lelte halálát (Poncet, 2021). Annak ellenére, hogy a nemzetgyűlés előkészítette a térségben állomásozó csapatok visszavonásáról szóló tervezetet, Macron a célzott beavatkozások és a multilaterális együttműködés erősítését választotta. A célja nem az, hogy „minden csoport ellen harcoljon” a térségben, ami „soha véget nem érő háborút jelentene”, hanem kizárólag „az azonosított terrorista csoportok... ellen” – azaz az al-Káidával

kapcsolatban álló RVIM (*Rassemblement pour la Victoire de l'Islam et des Musulmans*) és az Iszlám Állam Nagy-Szahara (*État islamique dans le Grand Sahara*, EIGS) – ellenében (Moderan és Hoinathy, 2021).

A francia érdekek, a katonai beavatkozás oka az intervenció kezdete óta változatlan, ugyanakkor a részvétel formája mind a létszámot, mind a beavatkozás módját illetően megváltozott. Míg François Hollande 2013. január 11-én a francia hadseregre támaszkodott, addig Macron folyamatos erőfeszítéseket tett az ENSZ, az Európai Unió és az afrikai partnerek bevonására, s 2021-ig az európai különleges erővel (*Task Force Takuba*) és az ENSZ mali missziójával (Minusma) együtt avatkozott be. 2021-ben viszont a francia nemzeti érdek multiplikálásával a feladatot átadta a Takuba-erőknek. A lépés azt a látszatot keltheti, hogy Franciaország kivonult a térségből, de számos multilaterális együttműködés tagjaként nemcsak részt vesz a katonai műveletekben, de – elsősorban az Európai Unió kötelékében – vezető szerepet is tölt be, gondosan ügyelve a francia biztonsági érdekek érvényesülésre.

A Száhel-övezet államainak a gyengesége, valamint a terjedő dzsihadizmus miatt Franciaország afrikai jelenlétének a földrajza is átalakult. A geopolitikai hangsúlyváltás felértékelte a régiót, s ezzel egyidejűleg a hagyományosan kiemelt szerepet játszó Közép-Afrika és a francia katonai támaszponttal rendelkező Afrika sarva is háttérbe szorult. A 2013–2016 között folyt sikertelen Sangaris-hadművelet után Párizs kivonult a Közép-afrikai Köztársaságból, most az oroszok és a ruandaiak védik annak fővárosát, Banguit a gyorsan változó lázadói formációk ellen. A Franciaországtól csak 1977-ben függetlenedett Dzsibutiban a franciák jelenléte minimálisra csökkent az amerikaiakéval, a kínaiakéval vagy a japánokéval szemben.

Az afrikai partnerekkel való együttműködés nem zökkenőmentes. Franciaország Afrikát érintő, egyre dominánsabban Száhel-központú biztonsági stratégiája szerint a francia jelenlét katonai és diplomáciai szempontból is nagymértékben a Nyugat-, Közép- és Észak-Afrika találkozásánál fekvő Csádtól vált függővé. A nyugati és az arab világ között közvetítő szerepet játszó korábbi csádi külügyminisztert, Moussa

Faki Mahamatot 2017-ben választották újra az Afrikai Unió Bizottságának elnökévé. A csádi hadsereg, bár nagyon vegyes összetételű, hatékonyabbnak bizonyult, mint – Mauritánia kivételével – a többi szaharai ország hadereje. A G5 többi országában a francia erőkkal való együttműködés sokat javult, de még mindig nem elég hatékony. A gyenge államiságuk pedig nem teszi lehetővé, hogy ellássák a rendfenntartó és a társadalmi kohéziót megteremtő feladataikat. A Száhel-övezetben zajló általános összecsapások rendszerének belső logikája messze túlmutat a vallási kérdéseken. A korrupción kívül az állam és az egyes etnikai fegyveres csoportok összefonódása is megakadályozza, hogy viszonylag világos lehatárolás jöjjön létre az állam és az azt támadó milicista egységek között. A magukat dzsihadistáknak valló csoportok már jóval a francia gyarmatosítás előtt is jelen voltak a térségben, és vannak olyan régiók, ahol ők jelentik a legnagyobb (sok esetben egyetlen) munkáltatót, sőt egyes helyeken a hivatalos közigazgatás részét képezik (Berville, 2018).

A francia védelmi minisztérium tudatában van annak, hogy a Száhel-övezet biztonsága nem csak katonai kérdés. Hosszú távú fejlesztési stratégia nélkül, az állami funkciókat ellátó központi hatalom nélkül nem lehet a tartós béke alapjait megteremteni. Ha az afrikai államok nem képesek a legalapvetőbb feladataikat ellátni, hiába a nemzetközi beavatkozás, az nem tudja a biztonságot garantálni.

A 2021. február 15-én N'Djaménában tartott virtuális G5-csúcstalálkozón Emmanuel Macron a hosszú távú fejlesztések mellett kötelezte el magát annak érdekében, hogy a szubszaharai államok fennhatósága ne csak az érintett fővárosokban, de az országok többi részén is érvényesüljön. E célkitűzés valójában már a 2020. január 13-i paui csúcstalálkozón megjelent, s ez volt a Franciaországot és a G5-országokat tömörítő Száhel-koalíció négy közös cselekvési pillére közül a harmadik. Tartalmában pedig az államigazgatás működőképessé tételéhez, valamint a lakosságnak az alapvető szolgáltatásokhoz való hozzáférésehez rendelt lépéseket.

Civil válságkezelés: az államépítés, a fejlesztési támogatások korlátai

A hidegháború után a válságkezelési módszerek egyre integráltabbá váltak, mind nagyobb hangsúlyt helyeztek a katonai beavatkozáson túl az állam- és társadalomépítésre, az államigazgatás kiépítésén kívül a működő társadalmi struktúrák támogatására. Az amerikai védelmi stratégiának Hillary Clinton külügyministersége, sőt már azt megelőzően, a Bush-adminisztráció alatt alapeleme lett az ún. 3D – *defence, diplomacy, development* [védelem, diplomácia, fejlesztés] –, amelyre a francia elnökök között elsőként Emmanuel Macron hivatkozott. Ő annak a politikusnemzedéknek a tagja, amely az iraki és afganisztáni államépítés politikai tanulságain nőtt fel. Így a francia felvilágosodás értékrendjére épülő hosszú távú fejlesztési céljai közé a politikai stabilizáció mellett – a 3D meghaladásával – a középosztály kiépítése, helyzetének megszilárdítása, a civil társadalom bevonása is bekerült. A civil társadalom ügye a francia nemzetközi fejlesztési stratégiában kiemelt helyet foglal el, de a fejlesztéspolitikának nem célja az átfogó államépítés, inkább kifejezetten technikai, szakpolitikai segítséget kíván adni.

A fejlesztés terén az 1990-es évek közepétől megnőtt a multilaterális együttműködések szerepe. A macroni Afrika-politika egyik főkulcsa is azok hatékonyabbá tétele a biztonság biztosításával. A kérdés tehát biztonságiasodott, hiszen a hatékony fejlesztés egyik alapvető akadálya a katonai biztonság hiánya. Mali, Niger és Burkina Faso kormányának a fennhatósága még mindig nem terjed ki az ország teljes területére. Az állami rendfenntartó szervek és az országban garázdálkodó fegyveres milíciák között sok esetben nincs is különbség. A társadalmi törésvonalak megértése komplex ismereteket kíván. Maliban például 2019 tavaszán a körülbelül félmillió népcsoport, a dogonok, valamint az ország több mint harmincféle népcsoportja közül a második legnépesebb, a többségében muszlim fulánik közötti összecsapások nem egyszerű törzsi villongások voltak. ENSZ-megfigyelők szerint a mali kormány a dogon milíciákkal összejátszva szemet hunyt a fulánik lemészárlása felett.

A Száhel-övezet államai a világ legszegényebbjei közé tartoznak (az olajnak köszönhetően Nigéria és Csád kivételével), így a katonai intervenciókkal párhuzamosan jelentős mennyiségű nemzetközi segítség és fejlesztési hozzájárulás érkezett a térségbe (Biedermann és Kiss, 2017). A Száhel Szövetség keretében Franciaország 12 másik állammal működik együtt. A partnerséget Franciaország, Németország és az EU indította el az Afrikai Fejlesztési Bank, a Világbank és az ENSZ Fejlesztési Programjának támogatásával. A szövetség a térségben tevékenykedő főbb adományozókat tömöríti, és segít a segélyek koordinációjában és a hatékonyságának a javításában.

A szövetségnek több mint 800 projektje van, amelyek összesen 11,6 milliárd eurót mozgatnak meg. A G5 Száhel országaival kötött stratégiai partnerség keretében a szövetség tagjai több kiemelt beruházási programot hajtanak végre. Ilyen volt többek között a 2018. december 6-án, Mauritánia fővárosában, Nouakchottban megrendezett, a G5 Száhelt támogató partnerek és adományozók koordinációs konferenciájának a finanszírozása, valamint egy sürgősségi fejlesztési program a határokon átnyúló veszélyeztetett területeken. Kezdetben az igényt 1,7 milliárd euróra becsülték, de a felajánlások összesen 2 milliárdot tettek ki. Az összegből a Száhel Szövetség tagjai 1,8 milliárd eurót adományoztak el, amiből 266 milliót a sürgősségi fejlesztési program finanszírozására, amely három kiemelt ágazatra összpontosít: a vízhez való hozzáférésre, az ellenálló képesség megerősítésére és a társadalmi kohézió támogatására (Tarrósy 2019, 136. o.).

Bár az államépítés ennél nagyságrendekkel nagyobb összegeket kíván, a problémát nem a pénz mennyisége, hanem a felhasználás mikéntje jelenti. Annak ellenére, hogy a térségben nincs politikai stabilitás, a Száhel Szövetség eredményeit nem szabad alulértékelni. 2020-tól a Barkhane hadművelet akcióinak a nagy része Liptako-Gourmában, a „három határ” néven ismert régióban zajlik. A sors fintora, hogy éppen a gyarmatosítók által – Afrika korábbi történelmének a figyelembevétele nélkül – meghúzott államhatárok akadályozzák jelenleg a politikai stabilitás megerősítését. A koronavírus okozta világjárvány sem segített a központi hatalom megszilárdításában.

A nemzetközi fejlesztési, műszaki és oktatási projektek külső szereplői nem tudtak a térségbe utazni, a dzsihadisták pedig meggátolják a francia gyarmati rendszerből megmaradt, modern oktatási rendszer újbóli bevezetését az általuk uralt területeken.

A francia kormány multilaterális erőfeszítései nem kecsegtethetnek tartós sikerrel, ha nem definiálják pontosan az afrikai célokat és az azok megvalósításához szükséges eszközöket. Az afrikai államokat átható korrupció, a közpolitikák hatékony művelésének és a társadalmi integrációnak a hiánya megakadályozza a politikai és gazdasági stabilitás megteremtését. Sem Franciaország, sem a multilaterális struktúrákban vele együttműködő szövetségesei nem oldhatják meg a feladatot a jelenlegi stratégiával. A Francia Fejlesztési Ügynökség (*Agence française de développement*, AFD) főként rövid, közép- és hosszú távú technikai projekteket finanszíroz, amelyek célja az alapvető szolgáltatásokhoz (víz, energia, oktatás és egészségügy) való hozzáférés javítása, valamint a lakosság támogatása a képzés és a foglalkoztatás révén.

A hatékonyságot nemcsak az afrikai féltől várják el, hanem viszonylag nagy összegeket fordítanak a térségben működő koalíciók koordinálására, az eljárások és a projektek szinergiájának a javítására is. A Száhel-övezetben élők érdekében történő gyorsabb fellépéshez rugalmasabbá kívánták tenni a beavatkozást. A Száhel Szövetség hatékonyságát integrált területi stratégia alkalmazásával növelték, differenciált megközelítést alkalmaztak a veszélyeztetett területeken. A kölcsönös elszámoltathatóság szellemében párbeszédet kezdeményeztek az afrikai államok közpolitikai reformjáról.

A mali eset jól példázza a problémát. A franciák által támogatott kormány korrupt volt, és nem biztosította a lakosoknak azokat az alapszolgáltatásokat, amelyek biztonságosabb, jobb életet teremtettek volna. Az afrikai állami/nemzeti identitás kihívásait tükrözi egy timbuktui arab teológus, Mahmoud Dicko imám véleménye, aki a 2020-as mali puccs idején a terrorista csoportokkal való párbeszédet támogatta. Az államhatalmat támadó fegyveres csoportok sok esetben munkát adtak a vidéki lakosoknak, biztosították számukra a közszolgáltatásokat – a lakosság lojalitásáért cserébe. Az állam ezzel szemben

korrupt volt, és egyes csoportokkal szemben fegyveresen lépett fel. Ezek a visszásságok akadályozták a lakosság lojalításának a megszlárdulását. Dicko nemcsak a korrupciót, hanem a segélyezők által képviselt nyugati értéket is elítélte. Franciaországnak, a volt gyarmattartónak a katonai szerepe pedig olyan agresszív értékterjesztést teljesített meg, amely szembemegy az évezredes afrikai civilizációkéval. A szekuláris társadalom, a politika és a vallás radikális szétválasztása ugyanis a Száhel-övezetben, akárcsak máshol, ellentétes az afrikai társadalmak ethoszával. Macron többé-kevésbé nyilvános figyelmeztetései nem vezettek reformokhoz. A Mali fővárosában, Bamakóban végrehajtott, a lakosság elégedetlenségére építő (2012 utáni) újabb katonai puccs 2020 augusztusában megdöntötte a rendszert.

Az afrikai országok társadalma heterogén, s nem integrálódtak egyetlen, a nyugati értelemben vett politikai közösséggé. A dekolonizáció elején Georges Balandier francia szociológus rámutatott a szinkretikus vallási mozgalmaknak, azaz a kereszténység és a hagyományos kultuszok keveredésének a közép-afrikai politikai dimenziójára. Az államigazgatásnak sokszor nincs összetartó ereje: nem biztosítja a gazdasági jólét egyenletes megoszlását, sem a közrendet, és nem hozza létre az állam és az állampolgárok közötti lojalitás minimumát sem. A sem nyugati, sem afrikai mintára nem létező társadalmi integrációs eszmerendszer nem tudta megteremteni meg a közösségi kohéziót a mesterségesen létrehozott államhatárokon belül (Gaulme, 2019).

Napjainkban az afrikai iszlám megújulása nem csupán a dzsihadizmus új hullámát jelenti. Az iszlám több évtizede mélyen áthatja a szubszaharai és szaharai társadalmakat. A Száhel-övezetben a haladásról, észelvűségről szóló hivatalos francia diskurzust csak egy nagyon szűk, nyugatias elit érti és védi meg. Ami a nem muszlim társadalmi csoportokat illeti, a vallási mozgalmak egyre jelentősebb politikai dimenzióját figyelhetjük meg. Az új, etnikai alapon szerveződött csoportok a hagyományos rítusokat gyakorolják, miközben egyre inkább keresztény jellegűvé válnak: Maliban jelenleg közel 400.000 keresztény él (a lakosság mintegy 2 százaléka). A francia kutatók jól

ismerik a nyugat-afrikai vallási jellegű politikai közbeszéd iszlám dimenzióját, a párizsi külpolitikai döntéshozatal azonban sok esetben – a nemzetállami intézményi modellben gondolkodva – nem érzékeli a társadalmi problémák komplexitását. A Centre d'analyse du Quai d'Orsay, a külügyminisztérium vallási ellentétekkel foglalkozó osztálya, amelyet Nicolas Sarkozy elnöksége alatt hoztak létre, François Hollande idején megszűnt. Macron tanácsadó testülete, illetve az elnök által a közigazgatásban végrehajtott hipercentralizáció nem készítette a francia politikai elitet a térségről folytatott külpolitikai diskurzus finomítására. Az elnök körül összpontosuló döntéshozók ennek ellenére érzékelik a heterogén társadalmak problémájának a nagyságát, így a szakpolitikai-technikai fejlesztések jól célzott rendszerének a kialakítását támogatják.

Az Afrika-politika szerkezeti változásai

Franciaország az egyetlen állam, amelynek koherens Afrika-politikája van, és az nem aprózódik szét az afrikai országokkal ápoltt bi- és multilaterális diplomáciára. A Száhel-övezet szereplőivel közösen végrehajtott katonai és/vagy polgári beavatkozások során tapasztalt helyszíni gondok kezelése mellett a francia politikai elit szélesebb körű és árnyaltabb külpolitika-értelmezése is segítené a hatékonyabb problémamegoldást.

A francia külpolitika értékorientáltsága Nyugat-Afrikán kívül kevésbé kerül előtérbe. A koronavírus-világjárvány miatt a francia közvélemény fokozottan a belpolitikai kérdésekre és a mindennapi életük szigorú szabályozására összpontosított. Az Élysée-palotában tett afrikai látogatások vagy nemzetközi találkozók alkalmával időről időre elhangzott néhány bejelentés (különösen a Covid19 elleni védőoltások támogatásáról), de az átfogó Afrika-politikában megjelenő francia értékek – mint például az 1990-es híres francia-afrikai csúcstalálkozó óta meghatározónak számító alapérték, a demokratizálódás támogatása – gyakorlatilag eltűntek a társadalmi vitából.

Az Afrika-politika eszközrendszerének három pillére az átszervezések ellenére jól kiállta az idő próbáját. 1960 óta először Emmanuel Macron elnöksége alatt nincs kifejezetten az együttműködésért vagy fejlesztésért felelős miniszter. Az Élysée-palotában, ahol a külpolitika hosszú távú stratégiai vízióiról döntenek, nincs elég ember a világ minden tájáról érkező információ feldolgozásához. A szubszaharai Afrikával jelenleg két tanácsadó foglalkozik, egyikük a diaszpórával. Ez utóbbinak a felértékelése és a döntéshozatali eljárásba való bevonása Macron újításai közé tartozik. Ami a Quai d'Orsay Afrika-osztályát illeti, az annak ellenére sosem volt a minisztérium kiemelt része, hogy egykor nagy diplomaták kezdték ott a pályafutásukat. Így az elnök víziójának az operatív megvalósításával – a többi külpolitikai területhez képest – kevés ember foglalkozik.

Párizs Afrika-politikája a dekolonizáció után sok témakört magában foglalt, és a fő célja az volt, hogy az észak-afrikai területek elvesztéséért kárpótolja Franciaországot. A *Françafrique* korrupt és átláthatatlan kapcsolati hálója megkönnyítette ugyan, hogy a mindenkor francia elnök érvényesítse az akaratát, de szinte lehetetlenné tette, hogy a francia államérdeket jól látható, világos módon definiálják és nyilvánosan képviseljék.

A 21. századi francia külpolitikának a globális ügyeket és a geopolitikai kihívásokat együtt kell kezelnie. A Sarkozy és Hollande alatt megindult reformfolyamatok betetőzéseként az Afrika-politikát viszont részeire kell bontani, mert az egységesen nem képes a diverz politikaterületek kezelésére. A kontinensnek ma már egymilliárd lakosa van, lendületes gazdasági növekedése és szélsőségesen egyenlőtlen jövedelemeloszlása. A klímaváltozás humanitárius katasztrófával fenyeget, és a Száhel-övezet jelenlegi kihívásai szinte semmiben sem hasonlítanak Dél-Afrika problémáihoz. Az afrikai kérdések pedig jelen vannak Párizsban az Oroszországgal vagy Törökországgal fenntartott, feszültségektől terhes kapcsolatában is.

Franciaország indo-csendes-óceáni nagyhatalomként definiálja magát (*Livre blanc sur la défense et la sécurité nationale*, 2013). A 2010-es évektől az Afrika-stratégia fokozatosan felértékelődött Párizsban,

ami a kontinens keleti oldalát is érinti. A Madagaszkár és Mozambik között elhelyezkedő, szénhidrogénben gazdag öt kis indiai-óceáni francia sziget (*Îles Éparses*) szuverenitása körüli vita nem véletlenül lángolt fel 2019-ben.

Konklúzió

A 21. század új típusú biztonsági és globális problémáinak a kezeléséhez, a francia nemzeti érdek érvényesítéséhez differenciált Afrika-politikára van szükség, amely a gyarmati terheket maga mögött hagyja, és a kontinens egészen megjelenő kihívásokat képes területi és politikaterületi alapon is külön megoldani. A világgazdaság globalizálódása, az üzleti kultúra változása Franciaországtól a világosan definiált, intézményesített államérdek érvényesítését követeli meg.

A multilateralizmus képes ellensúlyozni az elégtelen francia kapacitásokat, mindemellett széles körű legitimitációval ruházza fel a gyarmati örökséggel még mindig küzdő Quai d'Orsay-t. A destabilizáció, a katonai biztonság biztosítása multilaterális eszközök híján visszaterelheti a francia köztársasági elnököket a hidegháború alatti bilaterális eszközökhöz, de a szubszaharai konfliktus intenzitása a nemzetközi közösséget is érdekeltté teszi a multilaterális eszközök megteremtésében. Franciaország a folyamatban vezető szerepet vállal, biztosítva ezzel a francia érdekek megjelenését a közösségi kapcsolatok intézményesülésében. A francia Afrika-politika megújulása semmiképp sem tekinthető forradalminak, az inkább a 2000-es évek második fele óta tartó evolutív folyamat, amelynek Macron elnök további lendületet adott. A francia külpolitika megújulásához azonban a külső környezetnek, az afrikai országok Párizs irányába történő várakozásainak is meg kell újulniuk.

Irodalomjegyzék

- Antil, Alain (2020). Violence sans fin au Sahel. *Études*, (9), 19–30.
- Berville, Hervé (2018). Un monde commun, un avenir pour chacun. Rapport sur la modernisation de la politique partenariale de développement et de solidarité internationale. *Gouvernement*. A letöltés ideje: 2019. június 4. https://www.gouvernement.fr/sites/default/files/document/document/2018/09/rapport_de_m._herve_berville_depute_-_modernisation_de_la_politique_partenariale_de_developpement_-_aout_2018.pdf.
- Biedermann Zsuzsánna és Kiss Judit (2017). *Szubszaharai Afrika gazdasága a 21. században*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Csizmadia Sándor (2011). Nicolas Sarkozy és a „Francafrique” paradoxonjai. *Külgügyi Szemle*, 10(2), 154–175.
- Gaulme, François (2019). Emmanuel Macron et l’Afrique. La vision et l’héritage. *Études de l’Ifri*. A letöltés ideje: 2021. augusztus 7. <https://www.ifri.org/fr/publications/etudes-de-lifri/emmanuel-macron-lafrique-vision-lheritage>.
- Holder, Gilles és Saint-Lary, Maud (2013). Enjeux démocratiques et (re) conquête du politique en Afrique. De l’espace public religieux à l’émergence d’une sphère islamique oppositionnelle. *Cahiers Sens public*, (15–16), 187–205.
- International Crisis Group* (2021). Les défis de l’armée tchadienne. A letöltés ideje: 2021. június 8. <https://www.crisisgroup.org/fr/africa/central-africa/chad/298-les-defis-de-larmee-tchadienne>.
- Livre blanc sur la défense et la sécurité nationale* (2013). Livre blanc. Défense et sécurité nationale, 2013. A letöltés ideje: 2021. szeptember 7. http://www.livreblancdefenseetsecurite.gouv.fr/pdf/le_livre_blanc_de_la_defense_2013.pdf.
- Marsai Viktor (2013). Külföldi katonai beavatkozás Maliban – az Opération Serval háttere és eredményei. *Nemzet és Biztonság*, (1–2), 99–119.
- Ministère de l’Europe et des Affaires étrangères* (é. n.). France Diplomatie. A letöltés ideje: 2021. szeptember 10. <https://www.diplomatie.gouv.fr/fr/>.
- Moderan, Ornella és Hoinathy, Remadji (2021). G5 Sahel: N’Djamena Summit Should Redefine France–Sahel Cooperation. *Institut for Security Studies*. A letöltés ideje: 2021. szeptember 28. <https://issafrica.org/iss-today/g5-sahel-ndjamena-summit-should-redefine-france-sahel-cooperation>.

- Nubukpo, Kako (2021). Du franc CFA à l'éco en Afrique de l'Ouest. *Études*, (3), 19–32.
- Poncet, Gueric (2021). Sahel: la moitié des Français opposés à la présence française. *Le Point*. A letöltés ideje: 2021. szeptember 28. https://www.lepoint.fr/monde/sahel-la-moitie-des-francais-opposes-a-la-presence-francaise-11-01-2021-2409098_24.php.
- Szent-Iványi Balázs (2010). A Szaharától délre fekvő Afrika regionális fejlődése. In Blahó András és Kutasi Gábor (szerk.), *Erőközpontok és régiók*. Budapest: Akadémiai Kiadó (319–337. o.)
- Tarrósy István (2010). Fenntartható Afrika – Lehetséges? In Tarrósy István (szerk.), *Fenntartható Afrika*. Pécs: Publikon (13–30. o.).
- Tarrósy István (2019). Demokratizálódás és regionalizáció a szubszaharai Afrikában. In Marsai Viktor (szerk.), *Afrika a globalizált világban – lehetőségek és kihívások*. Budapest: Dialóg-Campus (127–145. o.).